

Mijnheer de Rector Magnificus,

Dames en heren,

Azië is erg groot, en de geschiedenis van Azië is oneindig veel groter. De studie van de geschiedenis van Azië, mijn leeropdracht, is daarom een bijna bovenmenselijke opgave, zeker wanneer u bedenkt dat mij precies één dag in de week is toegemeten om die taak aan deze universiteit te vervullen. Omdat het een heilloze onderneming is de grenzen van dat onafzienbare veld in kaart te brengen, zal ik aangeven hoe ik mij in onderwijs en onderzoek op een vergelijkende manier met enkele thema's uit de geschiedenis van Azië zal gaan bezighouden.

Ik beschouw geschiedenis als een sociale wetenschap waarin de vergelijking centraal staat. We vergelijken immers de situatie waarin wij hier en nu leven met die van andere mensen die op andere plaatsen in de wereld in een andere tijd leefden; we vergelijken uiteenlopend bronnenmateriaal en we vergelijken verschillende analytische categorieën waarmee menselijk handelen begrepen kan worden. We zijn dus, of we dat nu willen of niet, voortdurend aan het vergelijken. Het is daarom nuttig om algemene thema's te onderzoeken die bijzonder worden door de contexten waarin ze onderzocht worden. En omgekeerd kan alleen in het specifieke het algemene worden herkend.¹ Het thema dat ik vanmiddag wil belichten betreft politiek geweld in koloniaal en postkoloniaal Indonesië in verband waarmee ik enkele opmerkingen zal maken over de dekolonisatie van de Indonesische geschiedschrijving.²

---

¹ Zie voor een zorgvuldige uiteenzetting over vergelijkend historisch onderzoek, de oratie van Willem van Schendel aan deze universiteit uit 1991, *Terug naar de toekomst: het verleden in ontwikkeling*. Hilversum: Verloren.

² Ik ben niet de eerste die over dekolonisatie van geschiedschrijving spreekt. Zie Heather Sutherland, 'Writing Indonesian History in the Netherlands. Rethinking the past,' *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 150

Een genealogie van geweld

Drie jaar geleden raakte Indonesië verstrikt in een drietal crises. Een monetaire crisis, of Krismon, mondde uit in een Kristal, of 'krisis total'; een ecologische crisis zorgde onder de naam El Niño voor aanhoudende droogte en misoogsten; een politieke crisis maakte een einde aan het regiem van president Soeharto dat kort daarvoor nog onaantastbaar had geleken. De tastende pogingen om een nieuw en democratisch bestel te vestigen gingen gepaard met een forse toename van geweld. In de media werd Indonesië synoniem met een grote variëteit aan geweldpleging: de jacht op Chinezen en dikke rookwolken boven Jakarta, geheimzinnige moordaanslagen in Oost-Java, etnisch geweld in West-Kalimantan, religieuze strijd op de Molukken, milities die Oost-Timor verwoestten, wreed optreden van het leger in Aceh, terwijl op Lombok lokale bendes de macht overnamen.

Omdat zij het nieuws op de voet willen volgen, hebben de media de neiging meer te signaleren dan te analyseren -- zij het dat 'de deskundige' in twee minuten mag komen uitleggen 'hoe het nu eigenlijk zit.' Soms is er de neiging de oorzaak van het geweld in de lokale cultuur zelf te zoeken. Zo werd de strijd tussen Dayak en Madurezen in West-Kalimantan afgeschilderd als een exotisch gevecht tussen 'koppensnellers' en 'traditionele heethoofden' in plaats van een conflict tussen autochtonen en nieuwkomers over schaarse bestaansmiddelen, en lijkt het moorden op de Molukken afdoende verklaard door te verwijzen naar religieus fanatisme. Anderzijds is het ook weer te makkelijk om 'het leger' exclusief van al het geweld de schuld te geven. Er vond na de instorting van Soeharto's Nieuwe Orde namelijk een uiterst complexe strijd om de macht

---

(1994): 785-804, 791; zie ook Van Schendel, *Terug naar de toekomst*, 18, en de oratie van Michiel Baud, *In de schaduw van de bosrand. Over de dekolonisatie van de Latijnsamerikaanse geschiedenis*. Leiden: CNWS (1997).

plaats die op verschillende niveaus tegelijk werd uitgevochten. Ik wil proberen dat politieke geweld in een ruimer vergelijkend historisch kader te plaatsen.

Onder politiek geweld versta ik het gebruik van fysieke kracht of dwang, met het doel andere mensen (en hun goederen) schade toe te brengen, dat samenhangt met een strijd om de macht. Hierbij is het van belang een onderscheid te maken tussen de pragmatische doelen die met geweld worden nagestreefd, zoals een verandering van politieke en sociale relaties, en de symbolische dimensie van geweld waarmee bepaalde ideeën krachtig tot uitdrukking worden gebracht. Het is daarom relevant om niet alleen naar de slachtoffers van geweld te kijken maar ook de intenties van de daders en de rol van de toeschouwers in het onderzoek te betrekken.³

Politiek geweld is een zeer algemeen verschijnsel, dat pas begrepen kan worden door het vergelijkenderwijs in specifieke situaties te onderzoeken.⁴ Anton Blok heeft gewezen op het nut van het maken van vergelijkingen in termen van familiegelekenissen, waardoor verschijnselen bepaalde overeenkomsten *en* verschillen kunnen vertonen.⁵ Ik wil deze richtlijn vooral in diachronische zin volgen door het politieke geweld in Indonesië in een 'genealogisch' kader te plaatsen. Bepaalde vormen van geweld vertonen immers niet alleen voor de onderzoeker overeenkomsten met vroegere patronen, want

---

³ David Riches, 'The Phenomenon of Violence,' in idem (ed.), *The Anthropology of Violence*, 1-27. Oxford: Basil Blackwell (1986), 3: '... 'violence' is very much a word of those who witness, or who are victims of certain acts, rather than those who perform them. Yet what is required is that *performance* should be understood and explained.'

⁴ Ik ben het eens met het uitgangspunt van Margaret Steedly, die in 'The State of Culture Theory in the Anthropology of Southeast Asia,' *Annual Review of Anthropology* 28(1999): 431-54, stelt dat: 'The alternative to essentializing or to culturalizing violence is not to disregard it but rather to localize it. By this I mean exploring the full particularity of its multifarious occasions: how it is produced in certain circumstances; how it is deployed, represented, limited, imagined, ignored, or instigated; how it is identified, disciplined, interrogated, and, of course, punished' (445-6).

⁵ Anton Blok, *Wittgenstein en Elias. Een methodische richtlijn voor de antropologie*. Assen: Van Gorcum (1975). 'Het gaat hierbij niet meer om de generaliseerbaarheid van onderzoeksresultaten, maar om de *reikwijdte* van inzichten in bepaalde samenhangen.' De betekenis van verschillende begrippen '...wordt pas duidelijk *in het onderzoek* van specifieke sociale verschijnselen'(48).

ook de actoren baseren hun handelen vaak op opgedane ervaringen en overgeleverde voorbeelden uit hun eigen verleden.

Geweld en vernietiging

Onderzoek naar politiek geweld in Indonesië voert ons noodzakelijkerwijs terug in de tijd. Heel kort wil ik u meenemen naar de prekoloniale periode, om daarna langer stil te staan bij de rol van koloniaal geweld, waarna wij tenslotte bij de recente geschiedenis eindigen.

In ons deel van de wereld zijn wij gewend geraakt aan het idee dat de overheid een monopolie op de uitoefening van geweld hoort te hebben. Sinds de negentiende eeuw werden daartoe allerlei instituties in het leven geroepen en de staat ontleende zijn legitimiteit aan het toenemend vermogen zijn burgers te beschermen door de orde te handhaven. Het geloof in de legitimiteit van westerse staatsinstellingen speelde in de negentiende eeuw ook een belangrijke rol bij de koloniale expansie in de Indonesische archipel. Gezanten die door Batavia werden uitgezonden om het politieke systeem van de diverse vorstendommen in kaart te brengen, gingen ijverig op zoek naar instituties en hun functies. Doorgaans concludeerden zij al vrij snel dat de wetten slecht werden nageleefd en misdrijven lang niet altijd vervolgd, dat de leden van de zogenaamde 'Rijksraad' meer opium rookten dan dat ze regelmatig vergaderden, en dat verdragen met de Nederlanders met voeten werden getreden zodra de gezanten naar Batavia waren teruggekeerd. Kortom, niet het functioneren van de inheemse instituties maar hun falen werd benadrukt. Volgens deze koloniale opvatting was het zwakke vorstelijke gezag hier de hoofdoorzaak van.⁶

---

⁶ Tegelijkertijd echter vonden er koloniale veroveringen plaats met het formele argument dat de arme bevolking bevrijd moest worden van vorstelijke willekeur en tirannie.

In de recente literatuur over het oude Zuidoost-Azië is het idee van falende staten inmiddels vervangen door een veel dynamischer beeld van een politiek systeem dat gekenmerkt wordt door voortdurende concurrentie en conflicten tussen allerlei netwerken van heren en volgelingen.⁷ Men begon zich zelfs af te vragen of een dergelijk fluïde bestel nog wel een staat kon worden genoemd. Lorraine Gesick merkte in dit verband op:

The closer one looks at any given state in traditional Southeast Asia, the more it seems to dissolve before one's eyes. Upon examination, it appears not to be 'governed' nor even 'administrated' in any systematic way at all, and one is forced to ask just what it is that holds such a state together.⁸

De oplossing leek gevonden toen Clifford Geertz zijn concept van de 'theaterstaat' lanceerde. Volgens deze opvatting bestond de staat niet uit besturende instellingen zoals wij die kennen, maar werd deze pas gerealiseerd in grootscheepse vorstelijke rituelen die primair tot doel hadden onderlinge statusverschillen van de adel tot uitdrukking te brengen. Van veel kanten is er inmiddels de nodige kritiek op dit idee geuit.⁹ Ik ben het eens met de nadruk die Geertz legt op de rol van ritueel, maar ik heb kritiek op het feit dat hij geen acht slaat op de alom aanwezige dreiging van de dood en de noodzaak daar bescherming tegen te zoeken. In het prekoloniale Bali, en dat was elders in Zuidoost-Azië niet anders, werd de voortgang van het leven voortdurend bedreigd door allerlei zichtbare en onzichtbare gevaren. Er waren grote en kleine conflicten die bedoeld waren om de concurrenten gezichtsverlies te laten

---

⁷ Michael Adas noemde een dergelijk bestel een 'contest state.' Zie zijn 'From Avoidance to Confrontation: Peasant protest in precolonial and colonial Southeast Asia,' *Comparative Studies in Society and History* 23(1981): 217-47, 218.

⁸ Lorraine Gesick (ed), *Centers, Symbols, and Hierarchies. Essays on the classical states of Southeast Asia*. New Haven: Yale University, Southeast Asia Studies (1983), 1.

⁹ Clifford Geertz, *Negara. The theatre state in nineteenth century Bali*. Princeton: Princeton University Press. Zie voor een kritiek hierop aan de hand van een negentiende-eeuwse Balinese tekst, Henk Schulte Nordholt, 'Leadership and the Limits of Political Control. A Balinese 'response' to Clifford Geertz,' *Social Anthropology* 1(1993): 291-307.

lijden en volgelingen afhandig te maken. Daarnaast waren er latente conflicten tussen de vorst en zijn belangrijkste heren en broeide het in de dynastie zelf tussen de leiders van verschillende linies. Naast oorlogen eisten het natuurgeweld in de vorm van aardbevingen en vulkaanuitbarstingen, maar ook misoogsten en epidemieën talloze slachtoffers. Oorlogen en misoogsten gingen vaak samen en wanneer mensen voor een epidemie op de vlucht sloegen, verspreidden ze de ziekte vaak in plaats van er aan te ontsnappen.

Wie anders dan de vorst was in staat om met mankracht en gezag het geweld van zichtbare vijanden te keren, en de dreigingen uit de onzichtbare wereld door middel van rituelen af te wenden. In tegenstelling tot de conclusies die negentiende-eeuwse westerse gezanten maar ook twintigste-eeuwse antropologen trokken, bestond de kern van het prekoloniale koningschap in Zuidoost-Azië hieruit dat de beheersing van geweld belangrijker was dan de uitoefening ervan, omdat er een sterk besef was dat geweld gemakkelijk kon uitmonden in vernietiging.¹⁰ In het omvangrijke corpus van klassieke Javaanse en Balinese teksten -- waar het publiek via wajangvoorstellingen kennis van kon nemen -- vormen geweld en vernietiging overheersende thema's. Die oude vorstelijke orde bestaat inmiddels niet meer, maar de voorstellingen van geweld en vernietiging zijn deel gaan uitmaken van het erfgoed van het postkoloniale Indonesië.

Een regiem van angst

Tussen 1885 en 1910 maakte de bevolking van wat later Indonesië zou worden hardhandig kennis met het Nederlandse imperialisme. Een golf van geweld spoelde door de archipel en kondigde de vestiging van een nieuwe koloniale

---

¹⁰ Zie voor een uitwerking hiervan Henk Schulte Nordholt, *The Spell of Power. A history of Balinese politics, 1650-1940*. Leiden: KITLV Press (1996).

staat aan die over een ongeëvenaard arsenaal aan moderne gewelddsmiddelen beschikte. In de koloniale literatuur wordt er de voorkeur aan gegeven om het begin van de twintigste eeuw vooral te zien als de periode van de zogenaamde Ethische Politiek waarin niet langer de uitbuiting maar de morele en materiële verheffing van de 'inlander' voorop stond. Veel minder nadruk wordt gelegd op het feit dat er in de allereerste plaats op straffe wijze werd gedisciplineerd. Er vonden militaire expedities plaats in Aceh, Lombok, Midden- en Zuid-Sumatra, Borneo, Aceh, Midden- en Zuid-Celebes, Ceram, Flores, Timor, op Bali en, opnieuw, in Aceh.

In Aceh werden volgens conservatieve schattingen vijfenzeventigduizend mensen, ofwel vijftien procent van de bevolking, gedood door het speciaal hiertoe opgerichte Korps Marechaussee -- een aantal dat door de Indonesische nakomelingen ervan, de Kopassus, over de afgelopen jaren bij lange na niet is geëvenaard.¹¹ Vermoedelijk ligt het werkelijke aantal slachtoffers in Aceh veel hoger omdat koloniale rapportages in dit opzicht nu eenmaal notoir onbetrouwbaar zijn. Toen in 1906 een deel van Zuid-Bali werd veroverd, maakte het officiële rapport melding van vierhonderd Balinese doden. Bovendien werden de slachtoffers zelf verantwoordelijk gesteld omdat zij door middel van een zogenaamde 'puputan' op rituele wijze zelfmoord zouden hebben gepleegd. Vermoedelijk waren er niet vierhonderd maar ruim elfhonderd slachtoffers, waarvan het overgrote deel door koloniale kogels is gedood.¹²

Behalve op militair-politiek vlak vond er in dezelfde periode een snelle economische expansie plaats die een nieuw en repressief arbeidsregiem met zich mee bracht. De studie van Jan Breman over de verschrikkingen die koelies op de

---

¹¹ Paul van 't Veer, *De Atjeh-oorlog*. Amsterdam: De Arbeiderspers (1969); Joop de Jong, *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag: Sdu Uitgevers (1998), 339. Naar schatting zijn er in Aceh sinds het midden van de jaren tachtig ongeveer vijfduizend mensen door het Indonesische leger vermoord.

¹² Zie Schulte Nordholt, *The Spell of Power*, 213-14.

particuliere tabaksplantages in Oost-Sumatra moesten doorstaan, is geen gechargeerde beschrijving van een geïsoleerd incident, zoals wel is beweerd.¹³ De recente studie van de Indonesische historica Erwiza over de geschiedenis van de Ombilin kolenmijnen in West-Sumatra schetst namelijk een beeld van zo mogelijk nog gruwelijker *staatsterreur* jegens arbeiders die het gevoel hadden dat zij de hel in werden gejaagd toen zij gedwongen werden af te dalen in de mijn waarvan de ingang gesierd werd met de woorden 'Glück auf.'¹⁴

Er zijn over allerlei koloniale onderwerpen uitvoerige statistieken te vinden, want staatsvorming en statistiek zijn nauw verwante begrippen, maar overzichten van het aantal slachtoffers van de Nederlandse koloniale expansie zijn mij niet bekend. Een voorzichtige schatting van het aantal doden dat deze expansie tussen 1885 en 1910 eiste, komt uit tussen de honderd- en honderdtwintigduizend, en dat is ongeveer de gehele bevolking van de stad Semarang in 1910.

Wat ik hiermee wil beweren is dat de koloniale expansie een staat van geweld creëerde, die slechts marginaal in de Nederlandse geschiedschrijving aan de orde is gesteld. Het is een misvatting te beweren dat het hier slechts om iets tijdelijks ging, een afgesloten fase in een ontwikkeling naar een veronderstelde staat van 'rust en orde.' Wie dat beweert onderkent onvoldoende dat door het geweld dat over vrijwel de hele archipel was ervaren, een regiem van angst werd gevestigd en dat dit geweld tot het eind van het koloniale tijdperk in de herinnering van de bevolking bleef resoneren.

Illustratief in dit verband is dat moeders hun kinderen waarschuwden dat zij hen naar de Nederlandse soldaten zouden brengen als zij niet

---

¹³ Jan Breman, *Koelies, planters en koloniale politiek. Het arbeidsregime op de grootlandbouwondernemingen aan Sumatra's Oostkust in het begin van de twintigste eeuw*. Leiden: KITLV Uitgeverij (1992), derde herziene uitgave. Vincent Houben, 'Review article. History and Morality: East Sumatran incidents as described by Jan Breman,' *Itinerario* 12(1988): 97-100.

gehoorzaamden. En dat scheen te helpen.¹⁵ Een ander voorbeeld is op Bali te vinden waar men, volgens het dictum van Johan Cruijff dat elk nadeel zijn voordeel heeft, op diverse plaatsen stenen tempelwachters heeft gemaakt, waarin vervaarlijk ogende Nederlandse soldaten te herkennen zijn en die bedoeld waren om kwade geesten te weren. Kennelijk hielp dat ook want begin jaren tachtig stonden ze er nog.¹⁶ Het is deze staat van geweld die de Indonesiërs van de Nederlanders zouden erven.

Koloniale criminaliteit

Zoals ik al aangaf hebben officiële bronnen de neiging koloniale gewelddaden te verhullen. Soms vertonen deze bronnen echter scheuren waardoor men plots zicht krijgt op een andere realiteit. Een voorbeeld hiervan zijn de rapportages over het indertijd geruchtmakende boerenverzet dat in mei 1886 plaatsvond op het particuliere land Ciomas vlak bij de ambtswoning van de gouverneur-generaal in Buitenzorg.¹⁷

Volgens de eerste berichten waren enkele honderden bewoners van het land Ciomas in opstand gekomen tegen hun landheer vanwege de excessieve lasten die hij hun had opgelegd. Nadat bij een schermutseling enkele opzichters ernstig waren verminkt, dreigde de situatie snel te escaleren. In paniek verzocht het plaatselijke bestuur om militaire versterking die direct per trein uit Batavia werd aangevoerd. Onrust zo dicht bij de residentie van de gouverneur-generaal moest immers onmiddellijk de kop worden ingedrukt. En dat gebeurde. De

---

¹⁴ Erwiza, *Miners, Managers and the State: A socio-political history of the Ombilin coal-mines, West Sumatra, 1892-1996*, Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam (1999).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld de documentaire 'Een waarheid met vele gezichten' van Walter Grotenhuis (1992).

¹⁶ De beelden werden aangetroffen in de Zuid-Balinese dorpen Abiansemal en Blahkiuh. De soldaten droegen een geweer en vielen voorts op door hun grote schoenen. Hun forse neus en uitpuilende ogen kwamen overeen met het voorkomen van monsters van Balinese origine.

¹⁷ Zie Algemeen Rijksarchief Den Haag, Ministerie van Koloniën, Verbaal 9-9-1886 Kab. A10. Een aparte publicatie hierover is in voorbereiding. Een ander voorbeeld is de mededeling van Hendrik Colijn in een brief aan zijn vrouw over executies van vrouwen en kinderen tijdens de verovering van Lombok in 1894.

volgende dag wisten de troepen de opstandelingen te lokaliseren. Aan de ene kant van een diep ravijn hielden zich enkele honderden mannen op die vervaarlijk met krissen en hakmessen zwaaiden, terwijl de militairen zich aan de andere zijde opstelden. Omdat de opstandelingen niet luisterden naar sommaties de wapens neer te leggen moesten de militairen het vuur wel openen. Het kon niet anders.

Naar later bleek werden daarbij ongeveer veertig mensen gedood en vielen er zeventig gewonden. Dat werd toch wel wat veel gevonden en de Bataviase kranten kregen, na enkele kritische publicaties, het dringende verzoek niet meer over dit incident te schrijven. Een intern onderzoek wees uit wat er was gebeurd. Omdat de twee partijen door een diep ravijn van elkaar waren gescheiden -- en de boeren niet over vuurwapens beschikten -- was er helemaal geen sprake geweest van een dreigende confrontatie. In plaats daarvan doemt het beeld op van een koloniale kermis met prijsschieten op levende doelen. De assistent-resident loofde zelfs 'een fijn dineetje' uit aan degene die de leider wist neer te leggen en hij stond de negentienjarige zoon van de landeigenaar toe om mee te doen, terwijl diens vader eveneens 'voor zijn genoeg' meedeed. Na maar liefst twaalf salvo's was de tegenoverliggende helling geheel 'leeggeschoten.'

Het is natuurlijk 'maar een incident' en de betrokken assistent-resident werd ontslagen, maar het blijft een zeer betekenisvol moment omdat hier in een paar zinnnetjes de deur van de sociëteit openwaait en we een indruk krijgen van een koloniale mentaliteit die verscholen ligt achter het bureaucratisch fatsoen van de archieven.

Een tweede en veel onthullender voorbeeld is een rapport dat de tabaksplanter C. Amand in 1872 ongevraagd bij het koloniale bestuur indiende

en dat voor de nodige opschudding zorgde.¹⁸ Hij doorbrak met dit rapport het gangbare koloniale beeld van de Javaanse boerensamenleving als een 'palladium van rust' door een wereld te schetsen waarin veediefstal, afpersing, opiumsmokkel, geweldpleging en vooral intimidatie aan de orde van de dag waren. De belangrijkste actoren bleken in dit verband de zogenaamde 'jago's' te zijn. Letterlijk betekent 'jago' 'vechthaan' en de term duidt niet alleen op een oude cultuur die mannelijkheid, vechtkunst en magisch verworven krachten benadrukt, maar ook op een nieuwe categorie van lokale 'strongmen' die in de loop van de negentiende eeuw in de schaduw van het officiële koloniale bestuur grote delen van het Javaanse platteland feitelijk gingen beheersen.

'Op Java is het bedrijf van de dief eene betrekking die tot de gemeente instellingen behoort, die aan velen een bedrijf verschaft, aan sommigen een geldbelegging, en aan hare beschermers vele voordelen geeft,' schrijft Amand en hij voegt er aan toe dat 'geen dorpshef zijn desa compleet en in orde beschouwt indien hij er althans niet een dief op na houdt, meestal een paar die onder de bevelen staan van de oudste of knapste dief, die Djago genoemd wordt.'

Tevergeefs trachtte men in Batavia de geloofwaardigheid van dit rapport in twijfel te trekken. Wel slaagde men er in het uit de openbaarheid te houden. De boodschap loog er dan ook niet om: het hele bouwwerk van het koloniale bestuur op Java was in feite gebaseerd op een uitgebreid netwerk van rurale criminaliteit. Dat kwam omdat het officiële Javaanse bestuursapparaat bij lange na niet in staat was om heel Java daadwerkelijk te controleren. Daarom moest het een beroep doen op zogenaamde plaatselijke 'strongmen' die in ruil voor

---

¹⁸ Zie voor een uitgebreide analyse van het rurale geweld op Java aan het einde van de negentiende eeuw, Henk Schulte Nordholt en Margreet van Till, 'Colonial Criminals in Java, 1870-1910,' in Vince Rafael (ed.), *Figures of Criminality in Indonesia, the Philippines, and Colonial Vietnam*, 47-69. Ithaca: Southeast Asia Program, Cornell University (1999).

hun diensten aan het bestuur de ruimte kregen om hun eigen criminele activiteiten te ontplooiën.

Jago's waren bepaald geen nobele bandieten die van de rijken stalen om de armen te steunen. Evenmin vormden zij een restant van een oude gehavende cultuur. In plaats daarvan waren zij het product van nieuwe koloniale verhoudingen. Een vergelijking met de opkomst van de mafia in Sicilië in dezelfde periode laat zien dat we in beide gevallen te maken hebben met een stagnerend proces van staatsformatie waardoor er een nieuw gilde van makelaars in geweld kon ontstaan dat in dienst trad van de rurale en koloniale elite en zich primair tegen de gewone bevolking keerde.¹⁹ Alleen in die gebieden waar veel Europeanen woonden, maakte het koloniale bestuursapparaat met wisselend succes werk van het bestrijden van criminaliteit. Elders mochten jago's tot in de jaren dertig vrij ongestoord hun gang gaan zolang de schijn van 'rust en orde' maar niet openlijk werd verstoord. Hieruit trok de plaatselijke bevolking naar ik aanneem de terechte conclusie dat macht en misdaad elkaars synoniemen waren. Op Java hadden misdaad en staat elkaar in hoge mate gevormd. Meer dan eens bleek dat de koloniale staat niet bij machte was om de criminaliteit te controleren die het zelf had geschapen. Hier stuiten we opnieuw op een belangrijk koloniaal erfgoed dat in het postkoloniale Indonesië een gevaarlijke rol zou gaan spelen.

Dekolonisatie van de koloniale geschiedschrijving

Er bestaat in Nederland een sterke neiging het koloniale verleden te nostalgiseren. Een actieve herinneringsindustrie produceert veel vertekende

---

¹⁹ Zie Anton Blok, *The Mafia of a Sicilian Village 1860-1960. A study of violent peasant entrepreneurs*. New York: Harper and Row (1974).

tempo-doeloe-beelden waaruit een hardere werkelijkheid van koloniaal geweld en racisme zorgvuldig zijn weggelaten. Er werden in Nederlands-Indië namelijk steeds strakkere grenzen getrokken tussen verschillende bevolkingsgroepen in termen van religie, ras en rechtspraak. Als gevolg daarvan kregen christenen meer kansen dan moslims, ontwikkelde het onderscheid tussen Europeaan en inlander zich in de richting van apartheid en werden aan Chinezen economische voorrechten gegund die aan andere bevolkingsgroepen welbewust werden onthouden. Bovendien had het zogenaamde adat- of plaatselijke gewoonterecht een conservatieve uitwerking. Aanvankelijk bedoeld om de inheemse samenleving te beschermen tegen ondoordachte staatsinterventie had het hanteren van het adatrecht uiteindelijk tot gevolg dat voor de bevolking de weg naar het burgerschap afgesloten bleef.²⁰ Het ging dus om een proces dat in vele koloniën plaatsvond, waarbij van bovenaf dwingende modellen aan de samenleving werden opgelegd, die later een bron werden van van intense raciale, religieuze en etnische conflicten. De recente burgeroorlog op de Molukken is daar een voorbeeld van.

De angst voor de koloniale machthebbers was permanent aanwezig, maar omgekeerd bestond er ook onder de Europeanen een latente vrees voor de hun omringende maar grotendeels onbekende gekoloniseerde wereld. Een bekend en geromantiseerd voorbeeld hiervan is Couperus' *Stille kracht*, maar ook elders zijn er sporen van terug te vinden. De *Praktische Indische tolk*, een cursus Maleis en Javaans voor de nieuwkomer in Indië uit 1903, illustreert hoezeer de koloniale

---

²⁰ Zie Cees Fasseur, 'Cornerstone and Stumbling Block. Racial classification and the late colonial state in Indonesia,' in Robert Cribb (ed.), *The Late Colonial State in Indonesia. Political and economic foundations of the Netherlands Indies 1880-1942*, 31-56. Leiden: KITLV Press (1994); Ann Stoler, *Race and the Education of Desire: Foucault's history of sexuality and the colonial order of things*. Durham: Duke University Press (1995); Tessel Pollmann, 'Bruidstraantjes. De koloniale roman, de njai en de apartheid,' in *Bruidstraantjes en andere Indische geschiedenissen*, 9-31. Den Haag: Sdu Uitgevers (1999); Henk Schulte Nordholt, 'The Making of Traditional Bali. Colonial ethnography and bureaucratic reproduction,' in Peter Pels en Oscar Salemink (eds), *Colonial Subjects. Essays in the practical history of anthropology*, 241-81. Michigan: University of Michigan Press (1999).

taal was opgetrokken uit bevelen en wantrouwen.²¹ We leren er zinnen als 'Je bent te laat; de soep is koud; dit mes is vies; waar is mijn armband; ik mis een paar sokken; je bent te duur, ik neem een ander; houdt de dief; bindt hem vast; breng hem naar de politie; gevangenschap, dwangarbeid, stokslagen, boete' etcetera. Het kwade geweten van de kolonie was in zijn voertaal te beluisteren en vergeefs zal men zoeken naar de vertaling van 'dank je wel.'

De angst die achter het wantrouwen en de bevelen schuilging was kenmerkend voor koloniale machtsverhoudingen in het algemeen. Met betrekking tot India merkt Partha Chatterjee hierover op dat een koloniaal bewind gekenmerkt wordt door het vertoon van fysiek geweld, omdat het immers niet kan vertrouwen op zijn pogingen de bevolking te overtuigen van de legitimiteit van zijn aanwezigheid aldaar.²² In dit licht bezien is het op zijn zachtst gezegd opmerkelijk dat in recente overzichten van de Nederlandse koloniale geschiedenis de technologie van koloniale overheersing niet systematisch aan de orde wordt gesteld. In plaats daarvan wordt de Nederlandse aanwezigheid in Indië nog steeds als iets vanzelfsprekends gezien en wordt er over koloniaal geweld hooguit gesproken in termen van 'incident,' 'exces,' en overgangsverschijsel.²³ Met betrekking tot het onderzoek naar geweldpleging tijdens de Indonesische revolutie is er in dit opzicht in Nederlands zelfs sprake van regressie. Nadat in 1969 op last van de regering de zogenaamde *Excessennota* was verschenen, publiceerden Van Doorn en Hendrix -- aan deze universiteit verbonden -- het jaar daarop hun boek *Ontsporing van geweld* waarin waardevolle aanzetten werden gegeven voor een sociologische analyse van militaire

---

²¹ P. Pieters, *Praktische Indische tolk. Spreken in Hollandsch-Maleis en Javaansch*. Amsterdam: Van Holkema en Warendorf [1903].

²² Partha Chatterjee, *The Nation and its Fragments. Colonial and postcolonial histories*. Princeton: Princeton University Press (1993), 56.

²³ Zie Wim van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam: Prometheus (1996); Joop de Jong, *De waaier van het fortuin*.

geweldpleging. Een enkele uitzondering daargelaten, is daar echter nooit een serieus vervolg aan gegeven.²⁴

In zijn baanbrekende boek over nationalisme stelt Benedict Anderson dat naties veel moeten vergeten om zich hun herkomst te kunnen herinneren.²⁵ Veel onaangename gebeurtenissen moeten immers uit de herinnering worden gewist om een beeld van het verleden te koesteren dat ons goed van pas komt. Dit gaat nog steeds op voor de Nederlandse geschiedschrijving over Indië, waarvan de dekolonisatie, vijftig jaar na de onafhankelijkheid van Indonesië, nog steeds niet lijkt te zijn voltooid.

De erfenis van de koloniale staat

Postkoloniale staten hebben over het algemeen meer van hun voorgangers overgenomen dan hun nationalistische retoriek doet vermoeden. Zo leggen zij een sterk wantrouwen aan de dag jegens de eigen onderdanen en vindt er een sterke concentratie van macht plaats in het centrum omdat het delegeren ervan tot ontrouw en afvalligheid kan leiden. Het leger -- ondersteund door diverse inlichtingen diensten die elkaar weer controleren -- is er in de eerste plaats om de belangen van de staat binnen de eigen landsgrenzen te bewaken. Op het economisch vlak is er de neiging de eigen natuurlijke rijkdommen te exporteren, in plaats van deze productief aan te wenden, hetgeen soms tot extreme gevallen van zelfplundering heeft geleid, terwijl handeldrijvende minderheden in ruil voor

---

²⁴ *De excessennota*, herdruk ingeleid door Jan Bank. Den Haag: Sdu Uitgevers (1995); Jacques van Doorn en Wim Hendrix, *Ontsporing van geweld. Over het Nederlands/Indisch/Indonesisch conflict*. Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam (1970); In een recent verschenen Leids proefschrift over Raymond Westerling wordt geen enkele poging gedaan zijn gewelddaden te analyseren en wordt de term oorlogsmisdaad zelfs zoveel mogelijk vermeden. Jaap de Moor, *Westerlings oorlog. Indonesië 1945-1950*. Amsterdam: Balans (1999). Zie voor een interessante analyse van koloniale geweldpleging tijdens de revolutie, Tessel Pollmann, 'Oorlogsmisdaad of exces? Militairen en hun visie op de periode 1945-1949,' in *Bruidstraantjes*, 95-123; over Westerlings acties in Zuid-Sulawesi schreef Willem IJzereef het goed gedocumenteerde boek *Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*. Dieren: De Bataafse Leeuw (1984).

²⁵ Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*, Ch.10. London: Verso, 2nd edition (1991).

economische privileges politiek geheel afhankelijk zijn gemaakt van de machthebbers. De staat heeft, tenslotte, een aanhoudend legitimitieitsprobleem dat tijdelijk wordt opgelost door kostbare prestigeprojecten te lanceren die het nationale ego moeten strelen, terwijl de politieke aspiraties van opkomende middenklassen worden afgekocht met een toenemende materiële welstand.

Ook de Indonesiërs erfden een repressief bestuursapparaat dat primair bedoeld was om het grondgebied effectief te exploiteren en de bevolking afdoende te controleren. Er kan in dit verband een treffende overeenkomst tussen de laatkoloniale staat en de Nieuwe Orde onder Soeharto worden geconstateerd.²⁶ Daartussen bevindt zich echter nog een ander tijdvak dat door historici ten onrechte is verwaarloosd. Het betreft de jaren vijftig toen de samenleving sterker leek dan de staat, maar de pogingen om een democratisch bestel te vestigen stukliepen.²⁷ Behalve de koloniale erfenis die zojuist is opgesomd zijn er nog twee factoren die het democratisch experiment in Indonesië om zeep hebben geholpen. De eerste is de Koude Oorlog waardoor Indonesië gaandeweg in een internationaal isolement terechtkwam en ten prooi viel aan een stormachtige economische crisis. De tweede betreft de staatsrechtelijke grondslag van Indonesië. Op 18 augustus 1945, een dag na het uitroepen van de onafhankelijkheid, werd de voorlopige grondwet vastgesteld. Onder invloed van de Javaanse staatsrechtgeleerde Raden Supomo, die in Leiden had gestudeerd, werd er gekozen voor een integralistische staat. Dit concept bestond uit een mix van ideeën die het primaat van de staat onderstreepten. Zo was er geput uit een mengeling van Javaanse noties van gezag en koloniaal adatrecht om de waarden van hiërarchie en harmonie en van

---

²⁶ Zie Benedict Anderson, 'Old State, New Society,' in *Language and Power. Exploring political cultures in Indonesia*, 94-122. Ithaca/London: Cornell University Press (1990).

²⁷ Zie voor een overzicht van de discussie over de jaren vijftig en de relevantie daarvan voor de jaren negentig (en daarna), David Bourchier and John Legge (eds), *Democracy in Indonesia. 1950s and 1990s*. Clayton: Southeast Asia Program Monash University (1994).

collectieve identiteit onder gezaghebbend leiderschap te benadrukken. Er werd ook inspiratie ontleend aan autoritaire systemen in Italië, Japan en nazi-Duitsland. Dit waren niet direct de beste referenties om kort na de Tweede Wereldoorlog in het westen mee aan te komen, maar dat verhinderde de opstellers van de grondwet niet om ideeën over 'Volksgeist,' de 'totaler Führerstaat,' en de 'Blut-und-Bodentheorie,' in combinatie met noties omtrent de natie als een familie onder patriarchaal gezag, samen te kneden tot een concept van de machtsstaat in plaats van de rechtsstaat, waarin de burger niet op zijn rechten maar op zijn plichten werd gewezen.²⁸

Er is wel beweerd, en met name door de toenmalige president Soekarno, dat de Indonesische cultuur en westerse democratie elkaar slecht verdroegen en dat als gevolg daarvan het parlementaire systeem in Indonesië faalde. Dat is natuurlijk een drogreden want je hoort zelden beweren dat militaire regimens, postkantoren of fietsen, die net zo goed uit het westen komen, door de lokale cultuur niet verdragen worden. We zien daarom tegen het einde van de jaren vijftig niet zozeer het falen van de democratie, maar de wederopstanding van de sterke staat. Dit resulteerde in 1959 in het uitroepen van de zogenaamde Geleide Democratie waarin niet langer de 'rule of law,' maar de 'law of the rulers' gold.

Massamoord als rituele reiniging

Aan de wankele alliantie tussen militairen, orthodoxe islamieten, nationalisten en communisten rond de persoon van Soekarno kwam in september 1965 een einde. Na een kort gevecht om de macht in het centrum van de staat trad de militair Soeharto naar voren als de nieuwe sterke man. De vestiging van zijn

---

²⁸ Zie David Bouchier, 'Totalitarianism and the "National Personality": Recent controversy about the philosophical basis of the Indonesian state,' in Martin Schiller and Barbara Martin-Schiller (eds), *Imagining Indonesia. Cultural politics and political culture*, 157-85. Athens: Center for International Studies Ohio University (1997); Robert Elson, *The Tragedy of Modern Indonesian History. An inaugural professorial lecture*. Griffith University (1998).

Nieuwe Orde ging gepaard met massale moordpartijen waarbij tussen oktober 1965 en maart 1966 met name in Centraal- en Oost-Java en op Bali en Sumatra tussen de vijfhonderdduizend en één miljoen mensen werden vermoord.²⁹ Hoewel deze moorden in hun lokale context moeten worden begrepen, blijken militaire eenheden telkens belangrijke actoren te zijn geweest. Daarmee behoren deze massamoorden tot de ergste contrarevolutionaire gewelddaden uit de twintigste eeuw.

Net zoals de koloniale veroveringen aan het begin van die eeuw, vestigden de moorden in 1965 en 1966 een hernieuwd regiem van angst, waarmee de Nieuwe Orde, net als zijn koloniale voorganger, vrijwel elke vorm van protest in de kiem wist te smoren. Tegelijkertijd echter werden de moorden volledig uit de geschiedenis verwijderd. Wie de officiële geschiedenisboeken er op naslaat, leest dat Soeharto in september 1965 tijdig een communistische coup wist te verijdelen. De communisten hadden zes generaals en vier lagere officieren vermoord die als nationale helden en als straatnamen in talloze steden zouden voortleven. Daarna houdt het verhaal op. Met geen woord wordt gerept over de tienduizenden andere doden.³⁰ De geloofwaardigheid van de Indonesische geschiedschrijving is door deze stiltes ernstig aangetast en kan alleen hersteld worden wanneer de slachtoffers van de Nieuwe Orde teruggebracht worden in de nationale geschiedenis.³¹

---

²⁹ Zie voor een overzicht Robert Cribb (ed.), *The Indonesian Killings. Studies from Java and Bali*. Clayton: Monash Southeast Asia Program (1990); Robert Hefner, *The Political Economy of Mountain Java. An interpretive history*. Berkeley: University of California Press (1990), 193-227.

³⁰ Zie voor de officiële Indonesische versie van de gebeurtenissen in 1965, Nugroho Notosusanto and Ismael Saleh, *The Coup Attempt of the September 30 Movement in Indonesia*. Jakarta: PT Pembimbing Masa (1968); de Indonesische vertaling, *Tragedi Nasional. Persobaan kup G 30 S/PKI di Indonesia*, verscheen in 1989 (Jakarta: Intermedia). De officiële versie staat ook in deel VI van de Nationale geschiedenis, Nugroho Notosusanto (ed.), *Sejarah Nasional Indonesia VI*. Jakarta: Balai Pustaka (1977), 119-126. Zie voor een tekstboek voor het middelbaar onderwijs, I Wayan Badrika, *Sejarah Nasional Indonesia dan Umum untuk SMU kelas 3*. Jakarta: Penerbit Erlangga (1996), 37-41; en het begeleidende boek voor docenten, L. Widyasusanto, *Pedoman Belajar Sejarah Umum dan Sejarah Nasional untuk SMU, kelas 3*. Jakarta: PT Pradnya Paramita (1997), 53-68.

³¹ Begin september 1999 hield de Indonesische Vereniging van Historici een seminar waar gepleit werd voor kritisch onderzoek naar de coup van 1965 en de moorden die daarop volgden (*Jakarta Post* 10-9-1999). Zie ook

Intussen is het onderzoek dat buiten Indonesië naar de aard en de achtergronden van de moorden is verricht maar moeizaam op gang gekomen. De strenge controle door de Indonesische overheid en zelfcensuur in de academische wereld droegen daaraan bij. Bovendien waren de sociale wetenschappen in de nadagen van het structureel-functionalisme, dat samenlevingen in termen van geïntegreerde systemen onderzocht, niet bij machte om dergelijk grootschalig geweld te bevatten. Bij gebrek aan deugdelijk onderzoek werden de moorden vaak door middel van twee populaire metaforen verklaard. De eerste is de natuurmetafoor die het geweld vergelijkt met een vernietigende vulkaaneruptie waarvoor niemand verantwoordelijk kan worden gesteld.³² De tweede is de evenwichtsmetafoor: de cultuur is uit balans geraakt als gevolg waarvan de mensen het op een moorden zetten totdat het evenwicht weer is hersteld. Beide metaforen schilderen het geweld dus af als een onafwendbaar en autonoom proces. In zijn voortreffelijke studie over het politieke geweld op Bali ontmaskert Geoffrey Robinson deze verklaringen als ideologische argumenten die bedoeld zijn om de verantwoordelijkheid van de Nieuwe Orde te verhullen. In plaats daarvan laat hij zien hoezeer politieke conflicten in Jakarta verbonden waren met die op Bali en dat het moorden pas echt begon nadat er legereenheden vanuit Java waren gearriveerd.³³

De vraag waarom de moorden zo massaal waren, blijft echter nog onbeantwoord. De historicus David Chandler poneerde onlangs de stelling dat er in Zuidoost-Azië sprake is van een ongebroken voortzetting van prekoloniale opvattingen over macht als het persoonlijke eigendom van autoritaire heersers.

Gerakan 30 September. Antara fakta dan rekayasa. Center for Information Analysis. Yogyakarta: Media Pressindo (1999).

³² Zie voor de kritische analyse van dergelijke metaforen, Rod Aya, *Rethinking Revolutions and Collective Violence. Studies on concept, theory, and method.* Amsterdam: Het Spinhuis (1990).

³³ Geoffrey Robinson, *The Dark Side of Paradise. Political violence in Bali.* Ithaca/London: Cornell University Press (1995).

Als voorbeelden noemde hij de twaalfde-eeuwse vorst van Cambodja en bouwer van de tempel van Angkor Vat, de genadeloze Suryavarman II, en Pol Pot, de man die de geschiedenis van datzelfde Cambodja in de jaren zeventig ten koste van twee miljoen doden opnieuw wilde laten beginnen bij het jaar nul. Westerse invloeden hebben, volgens Chandler, geen enkel matigend effect gehad op het gedrag van de leiders en het functioneren van hun machtsapparaat.³⁴ Ik geloof niet in zo'n rigoureuze continuïteit van het oude Zuidoost-Azië en evenmin in het matigende karakter van westerse invloeden. In plaats daarvan ben ik van mening dat we te maken hebben met een verheviging van modern staatsgeweld, dat voortbouwde op fundamenten die in de koloniale tijd zijn gelegd. Daarbij kon het leger in Indonesië zijn gang gaan omdat er vanuit andere delen van de staat en vanuit de samenleving geen verweer kwam. Voor geïnstitutionaliseerd maatschappelijk verweer had de koloniale staat immers niet of nauwelijks een fundament gelegd.³⁵

In een vergelijkend artikel over massamoorden in Indonesië in de jaren zestig en in Cambodja in de jaren zeventig stelt de genocide-onderzoekster Helen Fein dat het in beide landen om moorden ging die van staatswege zijn gepleegd. Ondanks dat het in Cambodja om revolutionair geweld ging en in Indonesië om een contrarevolutionaire operatie zijn er duidelijke overeenkomsten aan te wijzen. In beide gevallen ging het om een regiem in ontbinding dat opgevolgd werd door nieuwe machthebbers die zich krachtadig wilden legitimeren. Hiertoe definieerden zij een interne vijand die de schuld

---

³⁴ David Chandler, 'Might Makes Right,' *Far Eastern Economic Review* 9-9-1999; ook Paeng Meth Abdulgaffar benadrukt in zijn artikel 'Understanding the Khmer: Social cultural observations,' *Asian Survey* 31, 5(1991): 442-55, een dergelijke continuïteit. Zie voor een culturele verklaring van de genocide in Cambodja, Alexander Laban Hinton, 'A Head for an Eye: Revenge in the Cambodian genocide,' *American Ethnologist* 25 (1998): 352-77. Daarentegen wijst Kevin McIntyre mijns inziens terecht op externe ideologische invloeden die tot de genocide hebben geleid, 'Geography as Destiny: Villages and Khmer Rouge orientalism,' *Comparative Studies in Society and History* 38 (1996):730-58.

³⁵ Zie in dit verband Charles Tilly, 'War Making and State Making as Organized Crime,' in *Roads from Past to Future*, 165-91. Lanham: Rowman and Littlefield (1997), 184.

kreeg van de ontstane crisis en die vervolgens in moreel opzicht werd buitengesloten waardoor er vrijelijk jacht op kon worden gemaakt. Tenslotte verzekerden de nieuwe machthebbers zich van de stilzwijgende instemming van machtige buitenlandse bondgenoten.³⁶

Weliswaar komen de politieke kaders waarbinnen de moorden konden worden gepleegd nu beter in beeld, maar we weten nog steeds niet waarom er zoveel slachtoffers vielen. Die hoeveelheid stond immers in geen verhouding tot het aantal dat uit de weg geruimd moest worden om de macht over te nemen. Was hier sprake van zinloos geweld? Ik geloof dat een antwoord hierop gevonden kan worden door het moorden op te vatten in termen van een rituele reiniging. In een poging het grootschalige geweld begrijpelijk te maken dat in 1947 losbarstte tijdens de zogenaamde Partition, de scheiding en onafhankelijkheid van Pakistan en India, schetste David Gilmartin onlangs een proces waarin een idee van religieuze gemeenschap werd omgezet in de verbeelding van een natie. Deze natie werd tenslotte gerealiseerd in het omliggende territorium van de natiestaat. Het vaststellen van dat territorium ging gepaard met de grootschalige reiniging van alles wat daar niet langer in thuis hoorde. Hindoes maakten jacht op moslims en omgekeerd.³⁷

Deze vernietigende drang tot de totale schoonmaak kenmerkt veel grootschalig geweld en is ook terug te vinden in de Indonesische massamoorden. Gecombineerd met oude verhalen over de dreiging van de totale ondergang, is het 'reinigende geweld' afgeschilderd als een noodzakelijke

---

³⁶ Helen Fein, 'Revolutionary and Antirevolutionary Genocides: A comparison of state murders in Democratic Kampuchea, 1975 to 1979, and in Indonesia, 1965 to 1966,' *Comparative Studies in Society and History* 35 (1993): 796-823. Zie voor een overzichtsartikel van haar hand 'Genocide: A Sociological Perspective', *Current Sociology* 38,1(1990).

³⁷ David Gilmartin, 'Partition, Pakistan and South Asian History,' *Journal of Asian Studies* 57 (1998): 1068-95. Zie voor een analyse van het idee van reiniging in verband met de Holocaust, Norman Cohn, *Warrant for Genocide: The myth of the Jewish world-conspiracy and the protocols of the elders of Zion*. New York: Harper and Row (1967).

opmaat naar een nieuwe cyclus van opbouw, vrede en voorspoed.³⁸ De betekenis van de moorden moet dus juist in hun massaliteit worden gezocht. En de moderne staat beschikt over de machts- en communicatiemiddelen om oude verhalen op gruwelijke wijze te realiseren door zo'n totale reiniging efficiënt en grondig uit te voeren.

Het concubinaat van criminaliteit en staat

De massamoorden van 1965 vormden een nieuw soort geweld dat binnen postkoloniale kaders mogelijk werd gemaakt. Eveneens zonder precedent was genocidale aanslag op Oost-Timor waar vanaf 1976 tussen de honderdvijftig- en tweehonderdduizend mensen om het leven kwamen. Oost-Timor werd een laboratorium waar de Nieuwe Orde ongestoord allerlei vormen van onderdrukkend geweld kon uitproberen die elders weer in praktijk werden gebracht.³⁹

Naast dit grootschalige geweld was er ook een sterke continuïteit waar te nemen in de 'reguliere' wijze waarop er vanuit de staat gereageerd werd op vermeend verzet. Acties van het leger in Tanjung Priok (1984) en Lampung (1989) en de daarop volgende stiltes in de media, vertoonden meer dan een toevallige gelijkenis met het koloniale ingrijpen in Ciomas honderd jaar eerder. Er werd hier gehandeld naar een bekend patroon, zij het dat er ditmaal veel meer doden vielen, de beloning voor de commandanten ongetwijfeld meer om

---

³⁸ Zie voor een interessante analyse van de reliëfs van het monument van de Almachtige Pancasila in Jakarta, waarop de officiële lezing van de coup van 30 september 1965 is afgebeeld, waarbij leden van de vrouwenorganisatie van de PKI op Dionysische wijze de zes generaals zouden hebben verminkt, het artikel 'Girls, Girls, Girls and Crocodiles' van Jacques Leclerc dat postuum is gepubliceerd in Henk Schulte Nordholt (ed.), *Outward Appearances. Dressing state and society in Indonesia*, 291-305. Leiden: KITLV Press (1997). Zie voor een uitwerking van deze analyse Saskia Wieringa, *The Politicization of Gender Relations in Indonesia. The Indonesian women's movement and Gerwani until the New Order State*. Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam (1995), Ch. 11.

³⁹ Een conservatieve schatting van het aantal slachtoffers van politiek geweld onder het bewind van Soeharto komt uit op ongeveer driekwart miljoen mensen; zie Benedict Anderson, 'Indonesian Nationalism Today and in the Future,' *Indonesia* 67 (1999): 1-11, 9.

het lijf had dan een 'fijn dineetje' en dat nader onderzoek naar de precieze toedracht uitbleef.

Continuïteit was er ook wat betreft de vervlechting van criminaliteit en politiek, maar ook hier was er sprake van een aanzienlijke schaalvergroting. Als gevolg daarvan viel tegen het einde van de Nieuwe Orde het onderscheid tussen staat en criminaliteit nauwelijks nog te maken. Nieuw was in dit verband de opkomst van talloze jeugdorganisaties die in samenhang met overheidsrepressie en criminaliteit een belangrijke rol zouden gaan spelen. Gemobiliseerd tijdens de Japanse bezetting en bedoeld om Indonesië te helpen verdedigen tegen een geallieerde invasie, kwamen deze strijdgroepen pas echt in actie tijdens de onafhankelijkheidsstrijd tegen de Nederlanders. Sommigen gingen deel uitmaken van het reguliere Indonesische leger, terwijl anderen zo lang mogelijk hun autonomie trachtten te handhaven en later een nieuw bestaan in de particuliere sector vonden.⁴⁰ Na de onafhankelijkheid bleven jeugdorganisaties die geaffilieerd waren aan politieke partijen een belangrijke rol spelen. Een bekend voorbeeld daarvan is de Ansor, die verbonden was met de Nahdatul Ulama en in 1965 actief deelnam aan de massamoorden op Java en Bali. Een ander voorbeeld is de Pemuda Pancasila, die in 1959 mede door generaal Nasution werd opgericht ter ondersteuning van Sukarno's Geleide Democratie.

De vervlechting van staat en criminaliteit kwam tussen 1983 en 1985 op een macabere wijze aan het licht toen er tussen de vijf- en tienduizend criminelen -- of eufemistisch 'gali', 'gabungan anak-anak liar' of 'bendes van wilde kinderen,' genoemd -- op informele wijze door veiligheidstroepen werden geëxecuteerd waarna hun lijken op openbare plaatsen werden achtergelaten. Drie zaken speelden zich hier tegelijkertijd af. Ten eerste werd op een pijnlijke

---

⁴⁰ Zie Benedict Anderson, *Java in a Time of Revolution. Occupation and resistance 1944-1946*. Ithaca/London: Cornell University Press (1972). Robert Cribb, *Gangsters and Revolutionaries. The Jakarta people's militia and the Indonesian revolution 1945-1949*. Honolulu: University of Hawaii Press (1991).

manier duidelijk dat de staat niet bij machte was de toenemende criminaliteit op een legale manier onder controle te houden en werd er op last van de president een shocktherapie toegepast om de 'gali' weer in het gareel te krijgen. In de tweede plaats werd er een poging gedaan om de innige banden tussen criminelen en plaatselijke bestuurders te verbreken en de staatsmacht opnieuw te centraliseren. Tenslotte ging het om een ordinaire afrekening tussen twee machtige generaals die elkaar via een vuile oorlog aan het bestrijden waren.⁴¹ In de jaren hierna zien we de Pemuda Pancasila na een wat sluimerend bestaan uitgroeien tot de ordetroepen van de Golkar en de semi-officiële huisbende van de presidentiële familie.

Ongeveer tegelijkertijd raakt het begrip 'preman' in zwang. Afgeleid van 'vrij man,' dat wil zeggen iemand die niet langer gebonden arbeid verricht, verschoof de betekenis ervan via 'militair in burger' en 'undercover agent' naar die van 'handelaar in politiek geweld.'⁴² Genealogisch gesproken is de preman de kleinzoon van de jago. Van deze jago heeft hij het vak geleerd maar de wereld waarin hij opereert lijkt nauwelijks meer op die van honderd jaar geleden. Gestimuleerd door het patrimoniale karakter van het Nieuwe Orde regiem, waarin nauwelijks nog een zinnig onderscheid te maken viel tussen het publieke belang van de staat en het particuliere belang van de machthebber, werd de Indonesische politiek in het laatste decennium van de twintigste eeuw in hoofdzaak gekenmerkt door geweld dat in steeds grotere hoeveelheden tegen betaling verkrijgbaar was.

---

⁴¹ De strijd ging tussen de generaals Ali Moertopo en Benny Moerdani en werd door de laatste gewonnen. In 1974 had Ali Moertopo veel invloed verworven door zijn rivaal generaal Soemitro uit te schakelen via de zogenaamde 'Malari rellen.' Zie David Bourchier, 'Crime, Law and State Authority in Indonesia,' in Arief Budiman (ed.), *State and Civil Society in Indonesia*, 177-212. Clayton: Centre of Southeast Asian Studies Monash University (1990); Joshua Barker, 'State of Fear: Controlling the criminal contagion in Soeharto's New Order,' *Indonesia* 66 (1998): 7-42; James Siegel, *A New Criminal type in Jakarta. Counter revolution today*. Durham/London: Duke University (1998).

Door de economische crisis werd aan het einde van dat decennium de materiële bodem onder Soeharto's Nieuwe Orde weggeslagen. Als gevolg daarvan ging het geweldsmonopolie van de staat verloren en was er vooral op Java een sterke toename van criminaliteit. Toen zij de vraag naar hun arbeid zagen verdwijnen, restte grote groepen kampongbewoners -- maar ook militairen die vergeefs op hun soldij wachtten -- niets anders dan hun geweld te koop aan te bieden. En de vraag daarnaar was groot want op diverse plaatsen werd er welbewust fors geweld ingezet met de bedoeling chaos te creëren om zo het broze proces van democratisering te ontregelen. Kenmerkend zijn in dit verband de allianties tussen delen uit het leger, semi-officiële milities en groepen preman. Na het referendum, waarmee de bevolking voor onafhankelijkheid had gekozen, werd Oost-Timor in september 1999 door leger en plaatselijke milities letterlijk gesloopt. In januari van dat jaar werden diverse preman uit Jakarta naar de Molukken getransporteerd waarna de bloedige burgeroorlog begon die honderden mensen het leven kostte.⁴³ De nieuwe regering van president Wahid is er nog niet in geslaagd een einde te maken aan dit type geweld.

Het onderzoek naar het recente geweld begint op gang te komen en staat ook in Indonesië hoog op de agenda. Het gaat hierbij vooral om de wijze waarop religie en etniciteit tot voertalen van plaatselijk geweld zijn gemaakt waarmee de betrokkenen overtuigd konden worden van de noodzaak hun tegenstanders te vernietigen. Ik wil in dit verband twee aspecten onder de aandacht brengen die naast de historische en politiek-economische factoren in deze conflicten een belangrijke rol spelen. Het eerste betreft de relatie tussen geweld en jeugd. Uit onderzoek naar vergelijkbare conflicten elders in de wereld

---

⁴² Loren Rytter, 'Pemuda Pancasila: The last loyalist free men of Soeharto's order?', *Indonesia* 66(1998): 45-73; Nico Schulte Nordholt, 'Violence and the Anarchy of the Modern Indonesian State,' in Frans Hüsken and Huub de Jonge (eds), *Violence in Indonesia*. Singapore: ISEAS (forthcoming).

⁴³ Gerry van Klinken, 'What Caused the Ambon Violence?', *Inside Indonesia* 60 (1999).

-- in Pakistan, Sri Lanka en Rwanda -- blijkt telkens weer dat het vooral de jongeren zijn die een cruciale rol spelen in de uitoefening van het geweld.⁴⁴ Wat motiveert hun gedrag en wie zijn hun voorbeelden, welke rol spelen romantisch en opwindend avonturisme en de bevrijding van de verstikkende saaiheid van de Nieuw Orde hierbij? In het verlengde hiervan ligt het tweede aspect en dat betreft de vraag naar de ervaring van het doden. Hoe is het gevoel om heer en meester te zijn over dood en leven en hoe verslavend is het genot dat daders daaraan ontlenen?⁴⁵ Wie onderzoek doet naar de aard van dergelijke conflicten zal een serieuze poging moeten doen om binnen te dringen in de voorstellingswereld van de daders.

Dekolonisatie van de Indonesische geschiedschrijving

De genealogie van geweld die ik in grove lijnen heb geschetst laat zien dat het concubinaat van een repressieve koloniale staat en lokale criminaliteit slecht opgevoede kinderen heeft voortgebracht. Naar goed koloniaal gebruik werden deze milities nooit officieel erkend maar ze bepaalden en bepalen wel in hoge mate het straatbeeld van de postkoloniale Indonesische politiek. Parallel aan de geschiedenis van dit geweld loopt als een 'subtekst' het relaas van de angst voor geweld, voor criminaliteit en voor vertegenwoordigers van de staat. Er is tot nu toe geen plaats voor dit geweld en deze angst in de officiële Indonesische geschiedschrijving waarin de sterke continuïteit van een koloniaal perspectief opvalt.

---

⁴⁴ Oscar Verkaaik, *Inside the Citadel. Fun violence and religious nationalism in Hyderabad, Pakistan*. Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam (1999); Peter Kloos, 'Violent Youth Movements in Sri Lanka. The JVP and the LTTE compared,' *Antropologische Bijdragen VU Amsterdam* 3. Amsterdam: Vrije Universiteit (1999); Christophe Taylor, *Sacrifice as Terror. The Rwandan genocide of 1994*. Oxford/New York: Berg (1999).

⁴⁵ Zie Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing. Face-to-face killing in twentieth-century warfare*. London: Granta Books (1999).

In zijn recente boek *Seeing Like a State* laat James Scott zien hoe staatsinstellingen hebben getracht de ingewikkelde werkelijkheid te reduceren tot overzichtelijke schematische voorstellingen aan de hand waarvan men de samenleving vervolgens trachtte te controleren. Bij deze vereenvoudigingsoperaties ging veel kennis omtrent het bijzondere en het lokale verloren.⁴⁶ Scott heeft het er niet over, maar nationale geschiedschrijving is bij uitstek een activiteit die de ingewikkelde en veelvormige werkelijkheid stroomlijnt door verreweg het meeste weg te laten. Nationale geschiedschrijving is immers de officieel georganiseerde versimpeling van het verleden. De geboortegrond van deze conventionele geschiedschrijving was de natiestaat die in de loop van de negentiende eeuw in Europa gestalte had gekregen. Gebruikmakend van de officiële archieven werd het verhaal van de geboorte, groei en bloei van 'het vaderland' van binnenuit verteld. Koloniale geschiedenis vormde in dit verband een soort overzeese bijlage van het nationale epos en vertelde het verhaal van de vestiging en ontwikkeling van Nederlands-Indië, of eigenlijk van Tropisch Nederland.

Na de dekolonisatie volgden nationalistische historici in de voormalige koloniën in grote lijnen de patronen die door koloniale historici waren neergelegd, maar gaven daar uiteraard een andere morele invulling aan: koloniale 'ontwikkeling' werd 'uitbuiting' en 'religieuze fanaten' werden 'nationalistische vrijheidsstrijders.' De nieuwe nationale geschiedenis schetste achtereenvolgens het verhaal van de natie in termen van een grootse prekoloniale beschaving waarin de essentie van de nationale identiteit reeds lag besloten, de heroïsche strijd tegen het westerse imperialisme, het martelaarschap als gevolg van koloniale uitbuiting, gevolgd door het nationale ontwaken, de strijd om de

---

⁴⁶ James Scott, *Seeing Like a State. How certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven/London: Yale University Press (1998).

vrijheid en, uiteindelijk, de zwaarbevochten nationale onafhankelijkheid.⁴⁷ Tijdens de Nieuwe Orde is daar nog een slothoofdstuk aan toegevoegd waarin wordt verhaald hoe de natie bijna aan interne tweespalt ten onder was gegaan maar net op tijd werd gered door Soeharto die het land naar blijvende ontwikkeling en permanente stabiliteit voerde en dus de weg wees naar het einde van de geschiedenis.⁴⁸ Het is een armzalige geschiedenis die zich alleen zijn officiële helden en niet de duizenden slachtoffers weet te herinneren. Zowel koloniale als nationalistische historici stelden het perspectief en dus ook het primaat van de staat centraal en toonden weinig interesse in vergelijkingen met andere gebieden, noch voor thema's die het belang van de staat niet dienden. Daarin vormt Indonesië geen uitzondering, want politiek geweld en het zwijgen van de geschiedschrijving is een thema dat in vele postkoloniale samenlevingen in Azië, maar ook in Afrika, hoogst actueel is en alleen in comparatief verband goed kan worden begrepen.⁴⁹

Momenteel zijn Indonesiërs in zekere zin 'a people without history.' Na de val van Soeharto is diens versie van de geschiedenis niet langer geloofwaardig, maar er is nog geen alternatief voor in de plaats gekomen. Ook in Indonesië moet, vijfenvijftig jaar na de onafhankelijkheid, de dekolonisatie van de eigen geschiedschrijving grotendeels nog op gang komen. President Abdurrahman Wahid heeft in dit verband in maart van dit jaar een belangrijk taboe doorbroken door publiekelijk te pleiten voor een onderzoek naar de

---

⁴⁷ Anthony Reid, 'The Nationalist Quest for an Indonesian Past,' in Anthony Reid and David Marr (eds), *Perceptions of the Past in Southeast Asia*, 281-99. Singapore: Heinemann Educational Books (1979); zie voor een overzicht van nationale geschiedschrijving in Indonesië, Hugo Klooster, *Indonesiërs schrijven hun geschiedenis. De ontwikkeling van de Indonesische geschiedschrijving in theorie en praktijk, 1900-1980*. Dordrecht: Foris Publications (1985). Zie voor de productie van nationale helden, Klaus Schreiner, 'The Making of National Heroes. Guided Democracy to New Order, 1959-1992,' in Henk Schulte Nordholt (ed.), *Outward Appearances*, 259-90.

⁴⁸ Zie het slot van I Wayan Badrika, *Sejarah Nasional Indonesia dan Umum*, vol. 3, 130-57, dat geheel gewijd is aan technologische ontwikkeling.

⁴⁹ Zie met betrekking tot India, Peter van der Veer, 'The Victims's Tale: Memory and forgetting in the story of violence,' in Hent de Vries and Samuel Weber (eds), *Violence, Identity, and Self-Determination*, 186-200. Stanford: Stanford University Press (1997).

moorden van 1965-'66, terwijl hij ook zijn excuses aanbod voor de rol die de milites van zijn eigen organisatie daarbij hebben gespeeld.⁵⁰

Het is interessant om te zien of een nieuwe Indonesische historiografie er in zal slagen zich te ontworstelen aan de belangen, het perspectief en de begripsmatige kaders van de staat. Een belangrijke vraag is in dit verband wat er na zoveel jaar staatsdominantie nog van de natie over is. Het concept van een pluriforme natie is -- met economisch herstel -- immers het enige dat het land tegen desintegrerend religieus, etnisch of regionaal geweld kan beschermen en de democratie kan bevorderen. Weliswaar is een dergelijke natie in de eerste plaats gericht op een gemeenschappelijke toekomst, maar een nieuwe nationale geschiedenis moet het bijbehorende bindende verhaal leveren waarin de diversiteit van het land geëerbiedigd wordt en plaats wordt ingeruimd voor de nederlagen en de slachtoffers.⁵¹ Op de Indonesische historici rust de niet geringe verantwoordelijkheid dat verhaal te schrijven.

Mijnheer de Rector, dames en heren. Aan het einde van deze oratie wil ik mij, naar goed gebruik, tot enkele instanties en personen richten. Allereerst gaat mijn dank uit naar het International Institute for Asian Studies en in het bijzonder de Stichting ter bevordering van de Aziëstudies in Nederland die deze leerstoel hebben ingesteld. Tevens dank ik het College van Bestuur en de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit voor de bereidheid deze leerstoel te huisvesten. U allen dank ik voor het in mij gestelde vertrouwen om deze leerstoel te bezetten.

Geachte collega's van de opleiding Maatschappijgeschiedenis, mijn eerste ervaringen in uw midden waren bijzonder aangenaam. Ik hoop een nuttige

---

⁵⁰ *Kompas* 15-3-2000; *Siar News Service* 17-3-2000. Hieruit moge tevens blijken dat door het aanbieden van excuses een verleden niet wordt afgesloten, maar juist weer toegankelijk wordt gemaakt.

⁵¹ Zie Anderson, 'Indonesian Nationalism Today.'

bijdrage te kunnen leveren aan de comparatieve benadering van het verleden waarmee deze opleiding zich van zoveel andere onderscheidt. In het bijzonder dank ik Alex van Stipriaan voor de gastvrije ontvangst en ik hoop dat wij in goede samenwerking veel mooie dingen tot stand zullen brengen.

Alex en ik hebben als student, student-assistent en als promovendus ons vak geleerd van professor Heather Sutherland. Beste Heather, wat ik van jou heb geleerd laat zich hier moeilijk samenvatten. Jij hebt een belangrijke bijdrage geleverd aan de dekolonisatie van de Indonesische historiografie in Nederland en ik heb grote bewondering voor de inspirerende wijze waarop jij telkens weer probeert nieuwe vragen te stellen en nieuwe wegen in te slaan. Ik ben er trots op jouw leerling te zijn en hoop dat nog heel lang te blijven.

Willem van Schendel, jouw 'terugkeer' naar Amsterdam maakte mijn gedeeltelijke overstek naar Rotterdam mogelijk, terwijl de goede samenwerking met jou, Leo en Jacqueline op het gebied van de moderne Aziatische geschiedenis kan worden voortgezet. Een betere deal was niet denkbaar.

Hooggeleerde Verrips, beste Jojada, in jouw persoon wil ik mijn dank uitspreken aan de collega's van de afdeling Antropologie en Sociologie van de Universiteit van Amsterdam voor de bereidheid mij een dag in de week aan Rotterdam uit te lenen. Ik ben door de jaren heen op intellectueel en persoonlijk vlak zeer aan jullie gehecht geraakt en dat moet voorlopig maar zo blijven.

Beste Nico, je bent mijn broer en collega. Ik heb heel veel van je geleerd en ik koester de bijzondere samenwerking die wij de laatste jaren tot stand hebben gebracht. Dat wij wel eens door elkaar worden gehaald -- jij verschijnt in Ontbijt TV en ik bij een cursus op Clingendael, terwijl men eigenlijk de ander had verwacht -- ach, daar valt goed mee te leven.

Dames en heren studenten, ik vind het geven van onderwijs een inspirerende opdracht en hoop jullie ervan te kunnen overtuigen dat de

Aziatische geschiedenis vele fascinerende thema's bevat waar we kennis van moeten nemen om de wereld waarin wij leven beter te kunnen begrijpen. Met jullie wil ik nieuwe sporen volgen door open te staan voor het onverwachte.

Dames en heren, er heeft in mijn oratie het nodige bloed gevloeid. Als u daar een nare smaak aan hebt overgehouden, nodig ik u uit deze weg te spoelen met de drank die buiten deze zaal voor u gereed staat.

Ik dank u voor uw aandacht.